

कोल्हापूर

NAAC Reaccredited 'A'
with CGPA -3.24 (in 3rd cycle)

'ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार'
-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

ISSN : 2281-8848

VIVEK RESEARCH JOURNAL

A Biannual Peer Reviewed National Journal of Multi-Disciplinary Research Articles

A Special Issue on

Indian Council of
Social Science Research

SPONSORED

विमुक्त और घुमंतू जन समुदाय : दशा और दिशा
(भारतीय साहित्य के परिप्रेक्ष्य में)

March, 2022

इंडियन कॉउंसिल ऑफ
सोशल साइंस रिसर्च (ICSSR) प्रायोजित

विशेष अंक
मार्च, 2022

**विमुक्त और घुमंतू जन समुदाय: दशा और दिशा
[भारतीय साहित्य के परिप्रेक्ष्य में]**

अतिथि संपादक
डॉ. आरिफ महात

संपादक मंडल सदस्य
डॉ. दीपक तुपे
डॉ. प्रभावती पाटील
डॉ. प्रदीप पाटील

	जमातीचे जीवनदर्शन	कु. नम्रता देविदास ढाळे	
46	गोपाळ समाजजीवन	ललिता मानसिंग गोपाळ	193
47	मराठी साहित्यातील भटक्या विमुक्तांची पृथगात्मकता : शंकरराव खरातांच्या संदर्भात	डॉ. चंद्रशेखर मधुकर भारती	197
48	शौक से नहीं, विवशता से घूमती है घुमंतू जनजातियाँ	डॉ. दीपक रामा तुपे	200
49	भटक्या विमुक्त जमातीच्या समस्या:- एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रा.हरिश्चंद्र व्यंकटराव चामे	204
50	"भटक्या विमुक्तांची चळवळ	बाळकृष्ण रेणके	208
51	भटक्या- विमुक्त जमातींची संस्कृती (बेरड, वैदू, बंजारा)	प्रा. प्रियांका अशोक कुंभार	211
52	महाराष्ट्र के विमुक्त घुमंतू की पहचान	सूर्यकांत भगवान भिसे	217
53	कबूतरा आदिवासी जाति की यथार्थ दासता : अल्मा कबूतरी (उपन्यास)	श्री नीलेश जाधव	221
54	भटक्या विमुक्त जाती-जमातीचे सामाजिक जीवन चित्रण (निवडक साहित्यकृतींच्या आणि अनुषंगाने)	डॉ शर्मीला बाळासाहेब घाटगे	224

भटक्या विमुक्त जमातीच्या समस्या:- एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा.हरिश्चंद्र व्यंकटराव चामे

सहाय्यक प्राध्यापक

विवेकानंद महाविद्यालय (स्वायत्त),कोल्हापूर

मो.नं-9021201936

Email-chameyh155@gmail.com

सारांश :-

कोणताही समाज असो प्रगत अप्रगत प्रत्येक समाजामध्ये काही ना काही समस्या असतात भटक्या विमुक्त जमातीच्या समस्या या अनेक वर्षांपासून आहेत मानव. म्हणून जगण्यासाठी ज्या मूलभूत गोष्टीची गरज असते अशा मूलभूत गोष्टी पण मिळवण्यासाठी सातत्याने त्यांना संघर्ष करावा लागतो जगात अनेक परिवर्तन. झाले जगाचा विकास झपाट्याने झाला पण भटक्या विमुक्त जमातीच्या भटकंतीला मात्र पूर्णविराम मिळू शकला नाही कष्ट करून कधी लोकांचे मनोरंजन करून. आपल्या उदरनिर्वाहासाठी सातत्याने धडपडणारा या जाती कधीच स्थिर जीवन जगतील आपली प्रगती करतील यासाठी किती वर्ष वाट पहावी लागेल हे आज हि सांगता येत नाही त्यांच्यामध्ये अज्ञान खूप मोठ्या प्रमाणात आहे अज्ञानामुळे अंधश्रद्धेला बळी पडतात आरोग्याची समस्या पिळवणूक प्रगत समाजाकडून मिळणारी दुय्यम वागणूक ब्रिटिशांनी त्यांच्यावर ठेवलेला कलंक आज पण पुसला गेला नाहीजातपंचायतीच्या वर्चस्वाखाली पारंपरिकतेला चिटकून राहण्याची सवय आज . ही आहे . पुरुषांपेक्षा महिलांची अवस्था या पेक्षाही खूप वाईट आहे . जमातीत शिक्षणाचा अभाव असल्याकारणाने आर्थिक व्यवहाराच्या बाबतीत त्यांची फसवणूक केली जाते.त्यांच्या कामाचा योग्य मोबदला त्यांना मिळत नाही . त्यांच्यावर, रूढी, प्रथा, परंपरा याचा प्रभाव खूप मोठ्या प्रमाणामध्ये आहे .गुन्हेगार समजून त्यांच्या होणारा मानसिक छळ हे त्यांचे मनोधैर्य खेचणारा आहेआज ही फासे पारधी . त्यांना गावकुसाबाहेर राहावे लागते .समाजाला गुन्हेगारी जमात म्हणून अनेक गुन्हे त्यांच्यावर दाखल केले जातात.

बीज शब्द- गावकुसाबाहेर, गुन्हेगार, भटक्या ,विमुक्त, जमाती, बहिष्कृत.

प्रस्तावना :-

भारतीय समाज विविधतेने नटलेला समाज आहे.भारतात विविध जाती-जमाती धर्म-पंथ वर्ण खूप मोठ्या प्रमाणात आहेत. भारतीय समाजामध्ये वाढती लोकसंख्या दारिद्र्य बेकारी अज्ञान अंधश्रद्धा यासारख्या समस्या आजही ठाण मांडून बसलेल्या आहेत. भटक्या विमुक्त जातीचा जर विचार केला तर या समस्यांनी या जमातींना खूप ग्रासल आहे. भारतातील भटक्या जमातींना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागले. त्यांच्यात गरीबी ,दारिद्र्य उपासमार,कुपोषण. समाजाणे बहिष्कृत करणे,राजकीय अज्ञान,अंधश्रद्धा. बेकारी,भारतीय समाजामध्ये अनेक भटक्या जाती जमाती आहेत एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी भटकत असतात. एखादा छोटा-मोठा व्यवसाय करून आपला उदरनिर्वाह करणे. माणूस म्हणून जगता येईल यासाठी सतत अन्नाच्या शोधात कबाड कष्ट करून मेहनतीच्या जोरावर आपल अस्तित्व टिकवण्याचा प्रयत्न या जाती करत असतात.

यांच्या व्यवसायाचे उद्दिष्ट हे नफा मिळविणे नसून आपल्या उदरनिर्वाह साठी कष्ट करत असतात.अनेक भटक्या जमातीतील लोकांकडे राशनकार्ड पण नाही. अनेक जमाती गुन्हेगार जाती मानल्या जातात. त्यांच्या कडे पाहण्याचा दृष्टिकोन लोकांचा मानवतावादी नाही. अनेक ठिकाणी भटक्या जमातीवर बहिष्कार टाकला जातो.त्यांना मारहाण केली जाते. ब्रिटिश काळात अनेक जमातींना गुन्हेगारी जमाती म्हणून मान्यता देण्यात आली. त्यांना राहण्याची एक वेगळी व्यवस्था केली जायची आणि ते ज्या ठिकाणी राहतात त्या ठिकाणी त्यांच्या आजूबाजूने एक कुंपण तयार केलं जायचं त्यांना कोणत्याही प्रकारचे स्वातंत्र्य दिले जात नसे. त्यांना त्या कुंपनाच्या आतच राहावं लागायचं परवानगी शिवाय बाहेर जाता येत नव्हतं .आज ही महाराष्ट्रासारख्या प्रगत राज्यांमध्ये अनेक भटक्या विमुक्त जातींना गुन्हेगार या मानसिकतेतून पाहिल जात.आजूबाजूला दरोडा चोरी झाली तर त्या जातीतील काही लोकांना पोलीसा कडून विनाकारण नाहक त्रास दिला जातो. त्यांच्या काही गुन्हा नसताना त्यांच्यावर वेगवेगळे कलम लावून त्यांना मानसिक त्रास दिला जातो. भटक्या विमुक्त जमातीचे त्यांच्या सामाजिक जगण्या वरून

कर्जावरी तयार करण्यात आली आहे. पशुपालक जमाती, कलावंत जमाती, देवाच्या नावाने भीक मागणाऱ्या जमाती, कष्टाची कामे करणाऱ्या, भविष्य सांगणाऱ्या, शिकार करणाऱ्या जमाती अशा पद्धतीने त्यांचे वर्गीकरण करण्यात आले आहे. जसे त्यांची उपजीविका भागवणारी साधने वेगवेगळी आहेत तसेच त्यांनी आपल्या जमातीमध्ये वेगवेगळे विभाग वाटून घेऊन आपला व्यवसाय करत असतात. विभागांमध्ये आपला व्यवसाय करतात, त्याच विभागांमध्ये ते वास्तव्यासाठी राहतात. महाराष्ट्रात अस्तित्वात असलेल्या 42 जमाती पैकी 14 जमाती या विमुक्त जाती म्हणून ओळखल्या जातात. वेस्टर भामटा, कांजरभाट, कटाबु, बंजारा, राजपारधी, राजपूत भामटा, कैकाडी, रामोशी, वडार वाघरी छप्परबंद आणि फासे पारधी इत्यादी होत या विमुक्त जमाती शिवाय गावोगाव भटकून पोट भरणाऱ्या 28 जमाती आहेत.

उद्दिष्टे:-

- भटक्या विमुक्त जमातीचे समाजातील स्थान जाणून घेणे.
- भटक्या विमुक्त जमातीच्या आर्थिक समस्या जाणून घेणे.
- भटक्या विमुक्त जमातीच्या सामाजिक समस्यांचा अभ्यास.

संशोधन पद्धती:-

- भटक्या विमुक्त जमातीची आर्थिक परिस्थिती खूप मागास आहे.
- भटक्या विमुक्त जमातीच्या समस्या आजही तसाच आहेत.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी द्वितीय तथ्य संकलनाचा वापर करण्यात आला आहे.

भारतीय समाजामध्ये ज्या पद्धतीने परिवर्तन होत आहे. त्या परिवर्तनाचा फायदा समाजातील सुशिक्षित आणि उच्च ज्ञातींना होत असताना दिसत आहे. आज ही भटक्या विमुक्त जमातीच्या समस्या कमी झालेल्या नाहीत.

भटक्या विमुक्त जमातीच्या समस्या

शिक्षणाची समस्या :-

भटक्या विमुक्त समाज हा मोठ्या प्रमाणात असुशिक्षित आहे त्यांच्यात शिक्षणाचे प्रमाण खूपच कमी आहे. त्यांच्या जमातीने व वंश परंपरेने जे काही ज्ञान संपादन स्वरूपात त्यांना दिले आहे. त्या ज्ञानाचा संचय त्यांच्याकडे असतो. हे ज्ञान ठीक स्वरूपात ते जतन करून जीवन जगत असतात. उदरनिर्वाहासाठी भटकंती करणारे या जमातीचा जेव्हा बाहेरील जगाशी आर्थिक देवाणघेवाण करण्याची वेळ आली तेव्हा त्यांना शिक्षणाचे महत्त्व लक्षात आले. त्यांच्या अज्ञानाचा फायदा समाजातील उच्चशिक्षित श्रीमंत लोकांनी खूप मोठ्या प्रमाणात घेतला. पोटाची खळगी भरण्यासाठी सातत्याने भटकंती करणाऱ्या समाजाला एका जागेवर स्थिर नसल्यामुळे त्यांना शिक्षण घेता आले नाही. अनेक पिढ्या शिक्षणापासून दूर राहिलेल्या त्यामुळे वडिलांना शिक्षणाचे महत्त्व समजले नसल्याने आपल्या पाल्याच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष झाले. दिवसभर भटकंती केल्याशिवाय दोन वेळच्या जेवणाची सोय होत नसल्यामुळे मुलांनी पण आपल्या कामात हातभार लावावा म्हणून मुलांना शाळेत पाठविले जात नसे. मुलांच्या शिक्षणापेक्षा मुलांच्या शिक्षणाची अवस्था या भटक्या-विमुक्त जमाती मध्ये अतिशय वाईट असल्याचे दिसून येते.

सामाजिक समस्या:-

भटक्या विमुक्त जातीचे जीवन अतिशय वेदनादायक आहे ब्रिटिशांनी 1871 साली गुन्हेगारीत कायदा तयार केला यात त्यांनी या भटक्या विमुक्त जमातींना गुन्हेगारी जमाती म्हणून जाहीर केले. या जमातींना वेगवेगळ्या भागात राहण्यासाठी 52 वसाहती निर्माण करण्यात आल्या होत्या. या वसाहतीत या जमाती गुन्हेगारी जमाती म्हणून बंदी जीवन जगत असत. या वसाहतीला तारांचे कुंपण करण्यात आले होते. या जमातीच्या लोकांना रोज दिवसातून तीन वेळा हजेरी द्यावी लागत असे भारताला स्वातंत्र्य मिळाले पण या भटक्या जमातीला स्वातंत्र्य देण्यात आलेले नव्हते. 1952 सालापर्यंत यांना गुन्हेगारी जमात म्हणून स्वातंत्र्य देण्यात आलेले

नव्हते पंतप्रधान पंडित नहेरू यांनी 31 ऑगस्ट 1952ला संसदेत एक ठराव संमत केला व या जमातींना मुक्त करण्यात आले व त्यांना स्वातंत्र्य अनुभवण्याची संधी मिळाली. ज्या बँकेत जमातीला मुक्त करण्यात आले त्यांना विमुक्त असे म्हटले जाऊ लागले .भटक्या विमुक्त जमातीचे तांडे असायचे त्या तांड्यातील लोक आजूबाजूच्या गावात जाऊन आपला व्यवसाय करत असाल तर काही जमातींची उपजीविका गावातील लोकांच्या आशीर्वादा वरच होती त्यामुळे त्यांना गुलामी जीवन जगावे लागत असे या जमातींकडे गावातील लोकांनी मानव म्हणून पाहिले या जमातींकडे गावातील लोकांनी मानव म्हणून कधी पाहिलेच नाही. भटकंतीमुळे ते प्रगत समाजापासून व शिक्षणापासून दूर राहिले त्यांना गुन्हेगारी जमाती म्हणून सातत्याने बहिष्कृत केले जात असे त्या भटक्या जमातीचा पोशाख वेगळा असल्याने त्या गावातील लोकांना परकीय व परदेशी लोक आहेत .ही भावना त्यांच्या मनात होती.त्यामुळे त्यांना आपले कधी समजलेच गेले नाही.

जातपंचायतीचे वर्चस्व :-

भटक्या-विमुक्त समाजात जात म्हणजे अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे .जगाचा देशाचा कायदा वेगळा आणि जातपंचायतीचा कायदा वेगळा आणि जात पंचायत ही त्या जमातीतील लोकांसाठी श्रेष्ठ होती. भटक्या जमातीच्या कोणत्याही समस्या सोडवण्यात जातपंचायतीची भूमिका महत्त्वाची असायची पण पारंपरिक विचारावर आधारित न्यायदान होत असल्यामुळे अनेक लोकांवर आजच्या आधुनिक युगात अन्याय या जात पंचायत होत असे अनेक वेळा केलेल्या गुन्हाची शिक्षा म्हणून कुटुंबाला वाळीत टाकने व पंचायतीच्या आदेशानुसार एखाद्या कुटुंबाला बहिष्कृत करणे. अनेक भटक्या जाती मध्ये जातपंचायतीला जसे महत्त्वाचे स्थान आहे .अनेक जाती आपल्या कलेच्या माध्यमातून लोकांकडून मिळणाऱ्या मोबदल्यावर आपली उपजीविका भागवत भागवावी लागत असत.

गरीबी दारिद्र्य :-भटक्या विमुक्त जमातीचे जीवन खूपच कष्टाचे असते त्यांना दोन वेळेच्या जेवणासाठी लोकांची गुलामी करावी लागत असे भटक्या जातीच्या लोकांना अज्ञानामुळे त्याचे मोठ्या प्रमाणात शोषण होते हा समाज स्थिर नसल्याने व उदरनिर्वाह करणे व आपली उपजीविका भागविणे या मर्यादित विचारावर कष्ट करणारे लोक असल्याने हे प्रगत झाले नाहीत. स्त्रियांमध्ये बेकारी खूप मोठ्या प्रमाणात आहे .लोकांना कला दाखविणे ते जे मोबदला देतील तेवढ्यातच आपल्या गरजा भागविणे इतरांवर अवलंबून जीवन जगत असल्याने त्यांना सातत्याने गरीबीत जीवन व्यतीत करावे लागत असे अज्ञान, अंधश्रद्धा, यामुळे आपला विकास करू शकले नाहीत .त्यामुळे सातत्याने त्यांच्या जीवनामध्ये दारिद्र्य असायचे.

अनेक जाती आपल्या कलेच्या माध्यमातून लोकांकडून मिळणाऱ्या मोबदल्यावर आपली उपजीविका भागवत भागवावी लागत असत.

आर्थिक समस्या:-

प्राचीन काळापासून या जाती समाविष्ट शासन व्यवस्थेने धोरण स्वीकारले आहे त्याचा परिणाम या जातींना उपजीविकेसाठी भटकंती करावी लागते. भटक्या विमुक्त जाती मध्ये मोठ्या प्रमाणात शिक्षणाचा अभाव अज्ञान अंधश्रद्धा अस्थिरता यामुळे यांच्या जीवनात दारिद्र्य मोठ्या प्रमाणात आहे या जातीच्या लोकांनी आधुनिक व्यवसाय कडे न वळतात आपल्या आपला पारंपरिक व्यवसाय करण्या मध्ये धन्यता समझतात. त्यामुळे त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा होत असताना दिसत नाही त्यांच्यात व्यसनाधीनता ही एक मोठी समस्या आहे.आपले साहसी खेळ सादर केल्यानंतर येणारा थकवा किंवा भटकंतीमुळे जो थकवा येतो. तो कमी करण्यासाठी लोक दारूचे सेवन करतात. तंबाखू बिडी यासारख्या व्यसनामुळे त्यांच्यात आरोग्याच्या अनेक समस्या निर्माण होतात .त्यामुळे त्यांना आर्थिक समस्यांना सामोरे जावे लागते. अंधश्रद्धा :-

अज्ञानामुळे भटक्या जातीतील लोकांच्या मध्ये अंधश्रद्धा मोठ्या प्रमाणात आहे .या समाजातील लोक अनेक देवदेवतांची पूजा करत असतात. अनिष्ट शक्तीच्या अस्तित्व ते मानतात देवदेवतांना प्रसन्न करणे. अनिष्ट शक्तीचा नाश करणे. त्यासाठी वेगळा विधी करणे .जत्रा भरविणे ,नवस बोलणे, समाजात अनेक प्रथा परंपरा केवळ अंधश्रद्धेमुळे स्वीकारल्या जातात .त्यामुळे एकतर

आर्थिक परिस्थिती बेताची आणि अंधश्रद्धेचे डोक्यात भूत यामुळे त्याचे जीवन आर्थिक विवेचनेत सापडले आहे. भटक्या विमुक्त जमातीची परिस्थिती खूप हलाखीची झाली आहे .

निष्कर्ष :-

शिक्षण हे कोणत्याही समाजाच्या विकासासाठी आवश्यक आहे .ज्या समाजात शिक्षणाचा अभाव दिसतो अशा समाजाची प्रगती किंवा विकासाची गती खूपच मंद असते .या भटक्या विमुक्त जाती जमातीत शिक्षणाचे प्रमाण अत्यल्प असल्याने त्यांच्या विकासात गतिशीलता दिसत नाही.शासकीय धोरणात असणारी उदासीनता प्रशासनात असणारा भ्रष्टाचार यामुळे समाजाच्या विकासासाठी अनेक योजना असतानाही .त्यांचा सकारात्मक प्रभाव दिसत नाही. भटक्या विमुक्त जातीतील लोकांना शिक्षणाचे महत्त्व समजू लागले आहे . आधुनिक काळात भटक्या विमुक्त जमातीतील तरुण मुलांना शिक्षणाचे महत्त्व कळू लागले आहे. आपला पारंपारिक व्यवसाय बाजूला सोडून इतर व्यवसाय मूल करत आहेत. अनेक भटक्या जाती गुन्हेगारी जाती म्हणूनच ओळखल्या जातात त्यांच्या वरील कलंक आजही आहे तसाच आहे राजकीय लोक पैशाचे आमिष दाखवून मतदारांना आपल्याकडे ओढत असतात देश स्वातंत्र्य झाल्यानंतरही या भटक्या जातींना स्वातंत्र्य उपभोगता आले नाही .त्या पारतंत्र्यातच होत्या. त्यांना अनुसूचित जाती-जमाती प्रमाणे भटक्या समाजाला राजकीय आरक्षण मिळाले नाही. त्यामुळे या जातीचे राजकीय सक्षमीकरण झाले झाले नाही.पारंपारिक व्यवसाय जपणाऱ्या जाती विकासापासून दूरच राहिल्या, भारतात 15 ते 20 टक्के भटक्यांची लोकसंख्या असूनही अपवाद सोडला तर या भटक्या जातींना आपले राजकीय वर्चस्व निर्माण करता आले नाही. भटक्या विमुक्त जाती या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, यासारख्या समस्यांनी ग्रसलेले आहेत .आपल्या पारंपारिक व्यवसाय करणे हे प्रतिष्ठेचे मानले जात असल्याने ते इतर व्यवसाय करत नसल्याने त्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारली नाही ते आज या आर्थिक परावलंबी जीवन जगत असताना दिसतात .स्त्रियांना समाजात मानसन्मान नाहीत त्यांचे मोठ्या प्रमाणात लैंगिक शोषण होत असते .भटक्या लोकांच्या मुलांसाठी अनेक आश्रम शाळा काढण्यात आल्या पण त्याचा फायदा हा संस्थाचालकांना मोठ्या प्रमाणात झाला आहे. आजची तरुण पिढी शिक्षणावर भर देत असल्याने भटक्या जमातीत प्रगती व विकास होत असताना दिसत आहे .

संदर्भ सूची -

- * महाराष्ट्रातील भटका समाज - कदम नागनाथ- प्रतिमा प्रकाशन 1995
- *-भटक्या जाती आणि जमाती - रामनाथ चव्हाण -मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे 2000
- *बिना चेहेरे के लोग- डॉ.वी. एन भालेराव -शैलजा प्रकाशन कानपुर 2014
- *समाजशास्त्र के सिद्धांत -गुप्ता भावना- इसिका प्रकाशन 2010
- *भारत के गावं- एम एस श्रीनिवास- राजकमल प्रकाशन 2004
- *भटक्या-विमुक्तांच्या आकांक्षाचे प्रतिबिंब- डॉ- तांबे श्रुती - समाज प्रबोधन पत्रिका -जानेवारी- मार्च 2007
- *इंटरनेट